

(8) 1897: ”Arbetets frihet”

Fear of competition from women and reluctance to invest in organizing them led trade unionists to distinguish sharply between men and women when it came to legislation.

Alice Kessler-Harris, 1982

År 1897 är i Sverige bekant för den stora konst- och industriutställningen i Stockholm. I Bryssel hölls samma år en världsutställning med drygt sju och en halv miljoner besökare. Att lägga kongresser i anslutning till stora utställningar hade blivit vanligt. Två av de 23 officiella internationella kongresserna vid världsutställningen i Bryssel blev viktiga arenor för diskussioner om kvinnor, arbete och lagstiftning.¹ De fördes vid en feministisk kongress och en manskongress om arbetarskydd. Manskongressen var öppet diskuterande för eller emot en generell arbetarskyddslagstiftning. På den var ett skydd för kvinnor inte någon huvudfråga; det var för många en självklarhet. Kvinno-kongressen i Bryssel hade en negativ inställning till arbetarskydd överhuvudtaget och framhöll hur dåligt arbetarskyddslagstiftningen för kvinnor hade fungerat. Det var ett av den kongressens angelägna ämnen.

I Zürich samma år samlades den europeiska fackliga rörelsen – både socialistiska och katolska föreningar – för att i positiv anda diskutera en internationalisering av allmän arbetarskyddslagstiftning. På den kongressen kom att föras en mycket bredare debatt om kvinnors, och särskilt gifta kvinnors, rätt till lönearbete överhuvudtaget.

Vid dessa tre kongresser fördes diskussioner som alla återopade ”arbetets frihet” (*liberté du travail*). Frågan om detta begrepp var långt ifrån genusneutral. Meningsutbytena på kongresserna förvaltade en 1800-talsdiskussion

1. Bryssels världsutställning drog 1897 nästan 8 miljoner besökare. Den var öppen 10 maj till 8 november. 22 nationer deltog, från Sverige 9 personer. Schroeder-Godehus & Rasmussen 1992:128ff; Ekström 1994.

om "arbetets frihet". Det verkar som om uttrycket hade sina rötter i franska revolutionen och dess upphävande av skrårestriktionerna. Arbetets frihet infördes när skråtvånget upphörde. Då fick var och rätt att konkurrera med sina kunskaper utan att hindras av regler och examinationer, och därmed uppstod en fri konkurrens på en marknad.

Det fanns flera tolkningar av arbetets frihet. Vid kongresserna år 1897 kan man spåra några idealtypiska tolkningar, så som män såg på det. Två var liberala och två var socialistiska. De liberala stod ganska klart mot varandra medan de socialistiska förblev underförstådda. Kvinnor hade sina egna tolkningar av arbetets frihet, knutna till deras försök att få rätt till ekonomiskt oberoende. Kvinnors önskan var att komplettera de två moderna ideologierna, liberalism och socialism, med en jämlikhet mellan könen.

Liberala tolkningar

En enkel liberal tolkning av "arbetets frihet" satte egendomsrätten centralt. Egendomsinnehavaren, som kunde vara arbetsgivaren, ansågs genom sina initiativ vara den viktigaste drivkraften i samhället. Som sådan borde han ges frihet att se till sina egna intressen. Därmed skulle hans verksamheter enligt den kapitalistiska logiken ge andra människor arbetstillfällen. Den "osynliga handen" skulle ordna allt till samhällets bästa, om inte på kort så på lång sikt. Ingen arbetarskyddslagstiftning borde därför finnas. Men staten hade ändå vissa uppgifter. Vilka dessa borde vara skulle komma att debatteras även av dem som representerade näringslivet på manskongressen i Bryssel. Bara några få stod för idén om en simpel nattväktarstat. Louis Strauss från Antwerpen, medlem i Le conseil supérieur de l'industrie et du commerce, var i princip emot statlig reglering, när han framträdde på Le Congrès International de Législation du Travail (Internationella arbetarskyddskongressen) i september 1897. Hans argument var, att om man ersatte friheten för näringslivet med statlig byråkrati skulle det leda till statssocialism. Arbetarskyddslagstiftning och handelsprotektionistiska tullar, så som de hade införts i Tyskland, såg Strauss som två sidor av samma regleringspolitik. En sådan skulle leda till produktion av färre varor och ge högre priser och därmed lägre standard för alla. En krympande marknad och arbetslöshet skulle bli följderna. Arbetarnas välstånd var beroende av en blomstrande industri. Från början hade det varit

frihet, inte restriktioner, som legat bakom industrialiseringens framgångar. Ändå ville Louis Strauss ge staten tämligen stora uppgifter. Den borde ta ansvar för en obligatorisk skolgång för alla barn – Strauss ville inte se barn i fabrikena. Och han ville gärna att arbetare organiserade sig i fackförbund med vilka arbetsgivare kunde sluta bindande avtal. Staten skulle se till att sådana liksom andra avtal hölls.²

Den andra liberala tolkningen av ”arbetets frihet” fördes fram av akademiska nationalekonomer i Tyskland, de som kallats ”katedersocialister”. Enligt dessa hade industrialiseringsprocessen fått oförutsett negativa följder. Därför måste staten ingripa med lagstiftning för att individens frihet i arbetet skulle värnas. Staten borde axla ansvaret för att samhällsekonomin fungerade, på ett sådant sätt att ingen av dess medborgare for illa.

Båda riktningarna inom liberalismen hävdade att de försvarade ”friheten”, vilket visar att själva begreppet innehöll en politisk värdering, positivt laddad. Diskussionerna rörde begreppets definition. Vems frihet gällde det? Frihetens rötter söktes i franska revolutionen.³ Framför allt de välfärdsliberala återopade den friheten som sitt politiska arv. Begreppets nostalgivärde hade troligen återupplivats genom högtidlighållandet av hundraårsminnet av revolutionen, som inte låg långt tillbaka i tiden. För liberaler ingick ”frihet” i den verbala självförståelsen.

Ett allmänt arbetarskydd hade stöd av en majoritet på denna manskongress trots Strauss försvar för sin enkla – men inte helt okomplicerade – form av liberalism. De som samlats var nästan alla någon form av liberaler. Något tal om jämlikhet mellan könen hördes knappast. En överväldigande majoritet tyckte att kvinnor *borde* särbehandlas. Dagordningens punkter pekade mot statsingripanden på arbetarskyddsområdet och mot en internationalisering. Men en ideologisk träta utbröt kring tolkningen av arbetets frihet. Professor Lujo Brentano, München, en framträdande katedersocialist, försvarade regleringar av arbetsmarknaden mot Strauss angrepp. För Brentano var de starka, fredliga engelska fackföreningarna ett föredöme. Genom dem kunde arbetarna få inflytande. Och Brentano ville inte bli kallad för statssocialist. Han sade sig vara för frihet, den frihet som präglade de franska och belgiska

2. Bruxelles Sept 1897:621ff, XVII och XXXI.

3. Bruxelles Sept 1897:628 & 641ff.

konstitutionerna. För en sådan frihet var arbetarskyddslagstiftning en förutsättning. Arbetets frihet måste tolkas så, menade Brentano, att arbetaren fick en någorlunda stor frihet gentemot sin arbetsgivare. Försäljning av mänsklig arbetskraft gick inte att jämföra med annan försäljning. Arbetaren tvingades utsätta sin kropp för faror, kunde inte bestämma sin arbetsplats eller välja sina arbetskamrater. Arbetsgivaren bestämde hela hans personliga existens, också den utanför arbetsplatsen.⁴

Men det statliga skyddet borde, på ett annat sätt och av andra skäl än frihetens, omfatta kvinnor. Lujo Brentanos argument skiftade i den frågan från arbetarens frihet till nationens intresse. För dess skull borde staten särskilt skydda de svaga, till vilka kvinnor räknades. Underförstått låg här ett resonemang om kvinnor som mödrar, vilket hade utvecklats vid andra tillfällen och som skulle lyftas fram tydligt i Zürich samma år. Brentanos kvinnosyn delades av andra. Ordföranden för Brysselkongressen Hans von Berlepsch berömde de framsteg som gjorts i Tyskland, där kvinnoarbetet var begränsat till 11 timmar per dag, nattarbetet förbjöds och fyra veckors ledighet vid barnsörd var regel. Trots detta ökade kvinnornas antal i industrin, vilket enligt von Berlepsch visade att lagen inte inskränkte kvinnors möjlighet att få arbete.⁵ Anmärkningen om kvinnors ökande antal i lönearbetet får ses som ett implicit svar på den kritik som hävdade att nattarbetsförbudet och den kortare arbetsdagen skulle göra kvinnor till en mindre efterfrågad arbetskraft. von Berlepsch nämnde dock inte någon sådan kritik. Han framhöll istället att den allmänna opinionen i Tyskland var nöjd med särdrag för kvinnor. Professorn i industriell lagstiftning Paul Pic, Paris, ville utvidga skyddet av kvinnor till att gälla vid graviditet och beklagade att kvinnor ännu inte fick avlönad ledighet när de födde barn.⁶ Denna fråga ansåg ingen annan av de deltagande männen vara värd någon diskussion, trots att särbehandlingen av kvinnor underförstått grundades på deras roll som mödrar för kommande generationer av arbetare.

Två, men bara två, franska talare vid manskongressen i Bryssel 1897, advokaten Hubert Valleroux och liberalen Yves Guyot (nu chefredaktör för tidningen *Le Siècle*), var kritiska till särdrag för kvinnor. De talade utifrån

4. Bruxelles Sept 1897:626ff.

5. Bruxelles Sept 1897:615f.

6. Bruxelles Sept 1897:637ff; se även Pic 1909a och 1909b.

sin liberala syn på samhället, som de menade skulle fungera bäst utan några regleringar alls på arbetsmarknaden. Därför ville de inte begränsa vuxna kvinnors arbetstider. Yves Guyot påstod att ett flertal strejker bland kvinnor hade utbrutit när man i Frankrike infört nattarbetsförbudet. Guyot, som – vilket har framgått ovan – även engagerat sig starkt mot reglementeringen av prostitutionen och varit en välsedd deltagare på kvinnokongresser i Paris, ogillade nattarbetsförbudet eftersom kvinnor inte tillfrågats om de ville bli ”beskyddade”. Staten utnyttjade kvinnornas konstitutionella svaghet. Guyot angrep särskilt socialisterna; de hade redan 1868 krävt reglering av kvinnors arbete, eftersom kvinnor ansågs konkurrera med män. Socialisterna hade argumenterat utifrån moral och hygien, vilket Guyot tycktes mena var hyckleri. Det bör sägas att Guyot var emot absolut all reglering på arbetsmarknaden, även när det gällde barnarbete.⁷ Han gick därmed längre än näringslivsrepresentanten Strauss.

Båda riktningarna inom liberalismen, som representerades vid kongressen, menade sig företräda den verkliga friheten i arbetet. Kvinnor – och deras frihet – hade inte spelat någon nämnvärd roll i liberalernas argumentering.

Fackliga och socialistiska tolkningar

Den socialistiska tolkningen av arbetets frihet fanns i två former. I båda fallen innebar begreppet individens rätt till arbete, rätt att välja arbete samt rätt att förtjäna tillräckligt för att leva ett drägligt liv.

I den första socialistiska tolkningen innebar arbetets frihet ett statligt ägande av alla produktionsmedel och en rättvis fördelning mellan medborgarna av arbetstillfällen och resurser. I den modellen hade staten ett övergripande ansvar för all ekonomi. Det handlade om en planekonomi.

I den andra socialistiska tolkningen innebar arbetets frihet att alla människor (vilket de flesta tolkade som ”alla män”) själva skulle vara ”ägare” till produktionsmedlen via kooperativ, andra självstyrande företag eller till och med som egenföretagare. Staten fanns – liksom i den liberala tolkningen – främst som garant för ordning och för att kontrakt och regler följdes.⁸ Denna

7. Bruxelles Sept 1897:616ff & 643ff samt XIIIff; Seilhac 1898:20f & 27f; Guyot skrev förordet till Butler (eng 1896, 1898) 1900 och skrev själv boken *La Prostitution*.

8. Baudrillart 1865:52ff; Senchet 1903, bokens titel var *Liberté du Travail*.

tolkning låg ganska nära den välfärdssocialistiska samhällssynen.

Inom den socialistiska rörelsen i dess internationella tappning hade en konsensus utvecklats: kvinnor borde få lov att lönearbeta, även om detta (av många) ansågs mindre önskvärt om de var gifta. I jämförelse med män behövde kvinnor ett starkare lagligt skydd mot exploatering eftersom de var eller kunde bli mödrar och inte hade samma förmåga att organisera sig som män. Bakom denna socialistiska syn på kvinnoarbetet låg åsikten att det kapitalistiska samhällets uselhet bland annat visade sig i att gifta kvinnor var tvungna att lönearbeta. En arbetares lön borde räcka för att försörja en hel familj. Men eftersom det kapitalistiska samhället ännu var det man levde i, borde alla kvinnor tills vidare få lönearbeta. De socialistiska fackföreningarnas politik och hela den socialistiska argumentationen måste, förutom till sitt eget familjeförsörjarideal, ta hänsyn till de katolska fackföreningarnas kvinnosyn. Dessa, som stod starka i södra Europa, var emot gifta kvinnors arbete utanför hemmet. De så kallade socialkatolska såg skeptiskt även på ogifta kvinnors lönearbete om det inte gällde hushållsarbete inom en familj. De två delarna av den fackliga rörelsen, den katolska och den socialistiska, ansåg sig ha olika syn på kvinnors lönearbete och uppgifter. Men i grund och botten var kvinnosynen ganska likartad. Framtidsvisionen var gemensam: den äkta mannen borde kunna försörja sin hustru. Skillnaderna i praktiken var att rörelserna gav olika rekommendationer om arbetarskyddslagar och att socialisterna ansåg att alla kvinnor borde ha rätt att lönearbeta inom det innevarande systemet.

Dessa skillnader och likheter kom fram vid Der Internationale Kongress für Arbeiterschutz / The International Congress for Protective Labour legislation, den 23–28 augusti 1897 i Zürich. Där presenterade de schweiziska delegaterna Jean Sigg och Margarete Greulich ett förslag till arbetarskydd för kvinnor som liknade det socialisterna hade antagit vid Andra internationals kongress i Zürich 1893.⁹

Ett provocerande motförslag restes omedelbart. Carton de Wiart, delegat från det belgiska kristdemokratiska sociala arbetarpartiet, föreslog:

9. *Der Internationale Kongress für Arbeiterschutz in Zürich vom 23. bis 28. August 1897*. Amtlicher Bericht des Organisationskomitees. Zürich 1898:198–206, hädanefter = Zürich Aug 1897; Maier 1897:22.

Kvinnors arbete och framförallt gifta kvinnors arbete borde på sikt helt förbjudas i underjordiska gruvor, i dagbrott och inom storindustrin.¹⁰

Förslaget utlöste en hetsig principdiskussion. Fokus i debatten gled snabbt från en reglering av kvinnors lönearbete till ett yrkesförbud för gifta kvinnor. Nu handlade det om familjen. Dess framtid var hjärtefrågan för de socialkatolska debattörerna. Socialisterna svarade defensivt, och visade sina klivna känslor och oklara analys av kvinnors lönearbete i relation till deras roll i familjen. Båda sidor hävdade att fakta, rationalitet och vetenskap stod på deras sida.

De socialistiska kvinnornas uppgift i denna debatt, och därmed i den om särlagar för kvinnor, blev tydlig; de skulle – och ville – försvara *både* kvinnans rätt till ekonomiskt oberoende *och* hennes särskilda uppgifter inom familjen. De ansåg att ett nattarbetsförbud kunde hjälpa kvinnor att kombinera dessa. I den livliga debatten om kvinnors rätt till lönearbete begärde flera kvinnor ordet, på en kongress där kvinnor annars inte brukade yttra sig.

Men först talade Carton de Wiart. Han betonade kvinnans fysik. Hennes roll som mor krävde en kropp som inte var utsliten av industriarbete. Men konsekvensen av att kvinnan arbetade utanför hemmet var inte bara att de kommande barnen utsattes för fara. Det fick till resultat att familjen upplöstes och samhällets struktur underminerades. Om hans varning inte hörsmades skulle ”dekadensen” snart vara ett faktum.¹¹

En annan talare från den katolska sidan underströk att ”familjen var som en stat i miniatyr i vilken inrikesministern hade ett annat ansvarsområde än utrikesministern”.¹² Detta bildspråk gjorde klart att familjeansvaret borde uppdelas i det privata och det offentliga, den lilla världen och den stora; en vanlig uppfattning i konstruktioner av en kvinnlig och en manlig sfär.¹³ Metaforen pekar på att dessa två sfärer var skilda åt men beroende av varandra. Den kunde därtill användas åt båda hållen; familjen kunde ses som en liten stat och staten/nationen som en stor familj. Upplösningen av familjen blev

10. "Die Frauenarbeit, namentlich die Arbeit verheirateter Frauen in Bergwerken, Steinbrüchen und in der Grossindustrie, soll allmählich abgeschafft werden." Zürich Aug 1897:206.

11. Enligt några franska delegater var de Wiarts proposition enbart ställd för att betona skillnaderna mellan katoliker och socialister. *Musée Social Bulletin* 1897:419 not 1 & 421.

12. "[...] die Familie ist ein Abbild des Staates im Kleinen, auch dort muss der Minister des Innern etwas anderes thun als der des Aeussern." Maier 1897:24.

13. Landes 1998.

dotsamma som samhällets undergång i denna symboliska tolkning.

Socialdemokrater som Lily Braun, Clara Zetkin och August Bebel försvarade kvinnornas rätt att arbeta, speciellt i industriarbete. De underströk sin framstegstro. De var övertygade om att det betalda kvinnoarbetet kommit för att stanna. Lily Braun svarade på attacken mot kvinnors lönearbete med att "en kvinna inte först och främst är en kvinna liksom en man inte i främsta rummet är en man utan de är båda mänskliga varelser". En kvinna kunde bara hävda sin rätt som människa om hon var ekonomiskt oberoende. Att förbjuda kvinnor att lönearbeta skulle leda till prostitution och öka antalet barn som föddes utom äktenskapet. Just för att rädda familjen borde gifta kvinnor ha rätt att arbeta. Men de borde vara skyddade av speciella lagar i industrin.¹⁴

Clara Zetkin argumenterade på ett annat sätt. Hon ville att arbetarklasskvinnan skulle få egen erfarenhet av kapitalistisk exploatering. Det skulle göra henne mer medveten om sin klassposition än en kvinna som inte var något annat än en hemmafru (*Nichts-als-Hausfrau*). Liksom Braun framhöll hon att ett lyckligt familjeliv krävde en ekonomiskt oberoende kvinna. Men socialdemokraterna kämpade *inte* för en mekanisk jämlighet mellan kvinnor och män, betonade Zetkin, utan för en harmonisk individuell utveckling av kvinnor som hustrur och mödrar. Hon gick därmed i viss mån de socialkattolska talarna till mötes genom att ta ifrån dem ensamrätten att tala om familjens inre förhållanden. Hustrun var mannens andra hälft. Denna köns komplementaritet skulle, menade Zetkin, komma fram ännu tydligare om kvinnan var ekonomiskt oberoende.¹⁵ De socialdemokratiska kvinnorna följde alltså partilinjens i sina inlägg: de var positiva till särlagar. De hade understrukt att arbetarfamiljerna vann på att kvinnor var ekonomiskt oberoende. Braun betonade kvinnan som människa medan Zetkin främst såg henne som hustru och mor.

En verbal slutduell utspelades mellan ledarna för de två mot varandra stående riktningarna, Leopold Decurtins och August Bebel. Decurtins försvarade åsikten att kvinnan främst borde arbeta som mor i sitt hem. Han använde

14. "Die Frau ist doch nicht in erster Linie Frau, wie der Mann nicht in erster Linie Mann ist, sondern Mensch, und hat die Berechtigung, als Mensch zu leben. Das könne sie jedoch nur dann, wenn sie ökonomisch selbständig ist." (207) Zürich Aug 1897:207f.

15. Zürich Aug 1897:210ff.

många argument, från både naturvetenskap och sociologi, tills han slutligen hamnade i Friedrich Engels bok om villkoren för arbetarklassen i England och i Karl Marx *Kapitalet* för att med dessa böcker belägga sina slutsatser om industriarbetets hot mot familjen. Den kristna familjen måste förbli varje sunt samhälles minsta byggsten: jämlikhet mellan man och kvinna var tecknet på en döende kultur.¹⁶

Clara Zetkin och Lily Braun hade betonat att det var viktigt för familjen att kvinnan var ekonomiskt oberoende. Det var tydligt att det var i fråga om familjen som socialisterna kände sig ifrågasatta. De behövde förtydliga sig. August Bebel yttrade inte ett ord till försvar för kvinnans ekonomiska oberoende. Ledaren för den tyska socialdemokratin har ett gott rykte som kvinnornas talesman genom sin bok *Kvinnan och socialismen*. I Zürich levde han inte riktigt upp till detta. Han nämnde inte några fördelar som kvinnors lönearbete förde med sig. Hans tal blev istället en balansgång mellan de skilda åsikter som han visste existerade inom hans eget parti och bland fackligt aktiva, på samma gång som han försökte säga emot de socialkatolska. Resultatet blev att Bebel försvarade familjen så som katolikerna tycktes vilja ha den. Socialister, menade Bebel, var inte ute efter att förstöra familjen. Han beklagade att miljoner gifta kvinnor behövde arbeta utanför sina hem, vilket fick dem att försumma sina familjeplikter. Men, löd hans motargument – att förbjuda dem att lönearbeta vore inte att förbättra deras och familjernas villkor. De behövde inkomsten. Bebel kallade sina motståndare för småborgerliga bakåsträvar. Socialisterna rörde sig framåt och skulle förändra det kapitalistiska samhället till dess högre stadium, det socialistiska samhället.¹⁷ Hur det skulle bli med gifta kvinnors lönearbete i ett sådant idealiserat framtida samhälle lät han vara osagt. Men den som ville kunde dra slutsatsen att i ett sådant gott samhälle skulle en mans lön räcka till för att försörja hustru och barn.

Efter den utdragna debatten om familjen återstod ingen tid att kritiskt granska förslaget om en skyddslagstiftning. Kraven på särlagar för kvinnor godkändes utan diskussion. Efter idén om att hindra gifta kvinnor från allt lönearbete, bör förslaget att alla kvinnor skulle ”beskyddas” ha framstått som anspråkslöst och förståndigt.

16. Zürich Aug 1897:215ff.

17. Zürich Aug 1897:217ff; jfr Bebel 1883.

Kongressen antog alltså en resolution, som ville införa ett omfattande arbetarskydd för kvinnor, i stora och små industrier, på verkstäder, inom handel, transport och kommunikationer, liksom inom så kallat hemindustriellt arbete, lönearbete utfört i hemmet. Delegerarna enades om att försöka införa en maximal arbetsdag för kvinnor på 8 timmar och en 44 timmars vecka, fria lördagseftermiddagar och en obruten helgvila på 42 timmar. De krävde åtta veckors ledighet vid barnsbörd med statligt garanterad betalning samt lika lön för lika arbete. Kraven var desamma som föreslagits i början av diskussionen. I en senare resolution krävdes dessutom ett nattarbetsförbud. I princip bad kongressen då om nattarbetsförbud för både män och kvinnor,¹⁸ vilket grep tillbaka på den formulering av nattarbetsförbudet, som tagits 1889 i Paris. Om möjligt skulle förbudet omfatta också män men om inte det gick, borde kvinnor skyddas först. Jämlikhetskravet levde kvar parallellt men undanskymt.

Feministiska tolkningar

Det går att finna en feministisk inställning till begreppet arbetets frihet. Också den var delad mellan två synsätt. Det ena kan ses som liberalt och det andra som socialistiskt, även om det är svårt att inränga dem direkt under dessa ideologiers syn på kvinnors lönearbete. Feminister av båda slagen försökte komma med i den debatt om medborgerliga rättigheter som fördes utifrån begreppet, men fick mest diskutera med varandra. Den feministiska ideologi, som kom till uttryck på de internationella kongresserna, ville få till stånd en lika behandling av kvinnor och män. Ramen för denna lika behandling kunde se olika ut.

Den ena av feminismens två riktningar anslöt sig till de ytterlighetsliberaler som inte ville ha någon reglering alls av arbetsmarknaden. Den fanns starkt representerad på Le Congrès Féministe International de Bruxelles, vilken hölls den 4–7 augusti 1897. Detta var för övrigt den första *feministiska* kongress som accepterats som officiell utställningskongress. Inom det franska språkområdet hade "feminist" blivit ett etablerat begrepp.

Kongressens arrangör, juristen Marie Popelin, ansåg efteråt att kongressen varit positiv till "en fri arbetsmarknad och [kvinnors] tillträde till alla

18. Med 165 röster mot 98. Zürich Aug 1897:98, 198ff, 227ff.

professioner” som det enda sättet att komma tillrätta med ”feminismens två brännande frågor”, fattigdom och prostitution. Popelin summerade att kongressens ståndpunkt varit att lagar som sades vara skyddslagar egentligen var förtryckslagar.¹⁹ Även om inga resolutioner hade tagits var hennes summering i stort sett riktig. Men avvikande röster hade hörts.

Under en session om arbete var ”frihet” och ”arbetets frihet” återkommande honnörsord. De användes för att understryka att kvinnor skulle ha samma rättigheter som män. ”Ekonomiskt oberoende” framfördes gång på gång som positivt. Att ett ekonomiskt oberoende skulle vara förknippat med samma rättigheter som männens var inte någon självklarhet, som Braun och Zetkin visat i Zürich. Men vid denna kongress uttrycktes det så. Medvetenheten om att det inte räckte med ett politiskt medborgarskap utan att kvinnor även behövde ett ekonomiskt medborgarskap för att hävda sin ställning, återfanns hos flera talare. Lika behandling, ingen reglering, var krav som ställdes i jämlikhetens tecken.²⁰

Endast få talare gick in på det konkreta försörjningsproblemet. Här lyfts de fram eftersom de framförde det socialistiskt feministiska kravet på jämlikhet. Redaktören för *Le Journal des Femmes*, Maria Martin, talade under rubriken ”Arbetets frihet”. Hon lyfte fram sin socialistiska samhällsanalys, där tyngdpunkten låg på arbetarklassens kvinnor och deras villkor. Hon menade att kvinnors bättre utbildning hade resulterat i

feminism, dvs nödvändigheten för kvinnan av att skapa sig en oberoende ställning och vara förberedd på en kamp för livet på samma villkor som män.

Maria Martin gav sin definition av ”feminism” med ekonomiskt oberoende, självständighet och jämlikhet främst. Feminismen var för henne en följd av samhällsutvecklingen. Men den positiva utvecklingen hindrades när man införde sär lagar för kvinnor, som det franska nattarbetsförbudet från 1892. Då ökade istället förtrycket av kvinnor. Män tjänade på ett sådant förbud.

19. "[...] l'opinion générale du Congrès s'est prononcée en faveur de la liberté du travail et de l'accès à toutes les professions: la limitation et la réglementation ayant produit les résultats désastreux de misère et de prostitution, qui sont les deux questions brûlantes de féminisme", Bruxelles Aug 1897: III.

20. Detta framhölls i beskrivningen av kongressen även av Potonié-Pierre 1897.

Sådana konsekvenser fick de lagar som skulle skydda kvinnor. Det var arbetet som skyddades till förmån för män. Skyddet av kvinnor var inget annat än förtryck.²¹

Även Marya Chéliga från Paris framhöll att manliga arbetskamrater inte var solidariska när de lät inskränka arbetets frihet för kvinnor. Som god socialist betonade hon inte ytterligare motsättningarna mellan män och kvinnor inom arbetarklassen utan uppehöll sig vid hur arbetsgivare och förmän utnyttjade kvinnor som arbetskraft. Och hon lyfte fram det sexuella förtrycket i arbetslivet likaväl som det ekonomiska och menade att de hängde ihop. Chéliga såg feminister som klasslösa och hoppades att ett samarbete mellan kvinnor från alla klasser skulle göra slut på det förtryck som män utsatte kvinnor för. Hon kunde till och med tänka sig ett feministiskt parti. Men hon bedömde samtidigt kvinnor efter deras klasstillhörighet; den ena gruppen var offer medan den andra var handlingskapabel. Som socialist talade hon i termer av klassförtryck. Och hon hoppades på överklasskvinnor som organisatörer av kvinnor från underklassen.²² Hennes vision om ett ledande avant-garde av kvinnor låg inte långt från det som under denna tid höll på att förverkligas bland män inom socialismen, där män från medelklass och överklass solidariserade sig med arbetarklassen och i många fall blev dess ledare.

Marya Chéligas syn på feminismen och arbetarklassens kvinnor var inte bara en vision om att leda uppifrån. Den feministiska rörelsen (eller partiet!) skulle hämta ny styrka genom ett engagemang för kvinnor i arbetarklassen.²³ Utan förankring hos breda skaror av arbetande kvinnor skulle feminismen inte ha någon framtid annat än som en exklusiv överklassideologi. I mycket kan Chéligas tal ses som ett försök att applicera socialismens tankevärld på kvinnors underordning. Liksom arbetare borde förena sig, borde alla kvinnor förena sig.

21. Rubriken var "Liberté du travail". "[...] la question féministe [...]" (56), "[...] le féminisme, c'est-à-dire la nécessité pour la femme de se faire une position indépendante et d'être préparée pour la lutte de la vie comme le sont les hommes." (56), "[...] la femme au foyer [...]" (57), "Voilà les résultats des lois pour la 'protection du travail des femmes'. Le travail, en effect, est protégé pour le réserver aux hommes, mais la protection de la femme n'est que de l'oppression." (58) Bruxelles Aug 1897:56ff.

22. Rubriken var "L'indépendance économique de la femme". Chéliga-Loévy kallades i detta protokoll bara Chéliga. "[...] la liberté du travail [...]" (62) "Je pense qu'il est possible de créer un parti féministe" (63), "[...] les classes dirigeantes [...]" (64), Bruxelles Aug 1897:60ff. [UW:] Chéliga uttrycker sig vagt, men förmodligen menar hon både sexuella övergrepp och andra sexuella trakasserier från förmän och andra män.

23. Bruxelles Aug 1897:64.

Vid denna kongress var det fransyskorna som förde fram kravet på samma arbetarskydd för alla, män som kvinnor, mitt i en församling av liberala feminister som inte alls tyckte om detta. Kravet hade också ställts av socialisterna Paule Minck och Eugénie Potonié-Pierre.²⁴ De franska socialistiska feministerna gjorde sitt bästa för att sprida sin uppfattning internationellt, även på kongresser där deras åsikter inte var uppskattade.

Sammantaget kan sägas att de flesta av de i Bryssel församlade feministerna ville se ett liberalt samhälle med få statliga ingripanden. Jämlikheten var huvudsak, tillsammans med det ekonomiska oberoendet. Familjen stod inte i fokus för diskussioner om lönearbetet. Vi har sett skillnaderna mellan liberala och socialistiska feminister. Det fanns likheter. Den viktigaste var att kräva likhet inför lagen. Dessutom hade alla feminister en syn på kvinnan som biologiskt annorlunda mannen. De återopade aldrig en biologisk likhet för sitt krav på att bli lika behandlade. Jämlikhet var inte detsamma som likhet. Många feminister menade dessutom att den gifta kvinnan hade speciella uppgifter. Men detta resulterade *inte* i att feminister kunde acceptera en särslagstiftning. Kvinnans lagliga frihet att arbeta skulle vara densamma som mannens. Hur den friheten sedan utnyttjades blev vars och ens ensak.

Motvind för socialistiska feminister

De socialistiska feministerna arbetade som nämnts i kraftig motvind för att hävda sin form av lika behandling med män och en arbetarskyddslagstiftning lika för alla. De var inte särskilt uppskattade av liberala feminister. Och deras jämlikhetskrav var inte uppskattat av socialister, av vilka de helst ville bli accepterade.

Ett socialistiskt avståndstagande från feminismen i dess socialistiska form hade kommit till uttryck på den fackliga kongressen i Zürich 1897. En enda kvinna, fransyskan Marie Bonneval, ifrågasatte där kongressens rekommendation att nattarbetsförbudet för kvinnor skulle accepteras och internationaliseras. Marie Bonneval deltog i Zürich som facklig representant för en lärarförening hon själv hade grundat. Hon hade gått i exil och verkat som privatlärare i Istanbul under 1870-talet efter att hon fått yrkesförbud i

24. Bruxelles Aug 1897 & Lacour 1897.

sitt hemland på grund av sitt ställningstagande mot religionsundervisning i skolan. Hon var fritänkare och sekreterare i La ligue française pour le droit des femmes. Under manskongressen i Zürich hade Marie Bonnevial vågat hävda kvinnors rätt till arbete på samma villkor som män. Detta gav henne den tvivelaktiga äran att – av några landsmän – bli utnämnd till den enda som hade "hållit den feministiska fanan högt". Zetkin och Braun hade inte framfört feministiska krav även om de ville se kvinnor som ekonomiskt oberoende. De hade inte hävdat likhet inför lagen, tvärtom. Bonneivial däremot framförde vid två tillfällen att det inte borde göras skillnad på vuxna män och kvinnor när det gällde arbetarskyddslagstiftning. Båda könen behövde beskyddas. Hon talade emot alla former av begränsning av enbart kvinnors rätt till arbete.²⁵

Bonnevials två inlägg har varit svåra att rekonstruera eftersom de endast finns kvar som summeringar eller rapporter i andra hand. I det tryckta officiella protokollet ansågs hennes inlägg av mindre vikt än Lily Brauns och Clara Zetkins, vars tal återgavs ordagrant. I en inofficiell fransk rapport, skriven av deltagare från Musée Social i Paris, står att läsa att Marie Bonneivial talade "i allmänna ordalag om kvinnors arbete och kvinnoemancipationen". Den officiella tyska rapporten berättade ens knappt så mycket, men anmärkte att hon hade talat till förmån för en internationell koalition av arbetande kvinnor. Efter Bonnevials andra inlägg i plenum kommenterade ordföranden Leopold Decurtins – och hans sarkasm märks klart – att endast hans ridderlighet hade hindrat honom från att avbryta henne långt tidigare. Också kvinnor måste lära sig att hålla tiden, tillade han tillrättavisande, nu när de hade blivit emanciperade. Bonneivial hade fått tio minuter på sig för att argumentera för sin impopulära ståndpunkt och hade tydligen överskridit dem. Hennes tal summerades på endast fyra rader. Precis lika många rader ägnades att föreviga Decurtins snorkiga anmärkning.²⁶

Marie Bonnevials landsmän kallade hennes krav för "feministiska" och hon definierade säkert gärna sig själv som feminist. Hon hade varit aktiv på de två internationella feministkongresserna i Paris 1892 och 1896. Båda hade antagit resolutioner *mot* arbetarskyddslagar för endast kvinnor och förordat

25. "[...] tient le drapeau des revendications féministes" (404), så beskrevs Bonnevials inlägg i en rapport i tidskriften *Musée Social Bulletin* 1897; Zürich Aug 1897:220.

26. *Musée Social Bulletin* 1897:404, 406, 417, 424; Zürich Aug 1897:220f.

sådana för både män och kvinnor. I Zürich var Bonneval ensam om att resa det socialistiskt feministiska kravet på jämlik behandling.

Min granskning av diskussionen på kongressen i Zürich stöder den analys som Sabine Schmitt gjort om de tyska förhållandena. Socialistiska kvinnor blev mer eller mindre pressade att acceptera nattarbetsförbudet och andra sär-lagar för kvinnor i en delikat situation. De balanserade mellan kritik från sina egna partikamrater för att de konkurrerade om jobben och var dåliga mödrar och den katolska fackliga rörelsens kritik av att kvinnors överhuvudtaget lönearbetade utanför hemmet. Socialismen fick ta hänsyn till den katolska familjesynen i sina krav på arbetsmarknadspolitiken. Och det är dessutom uppenbart att den katolska synen på kvinnan inte var främmande för många fackligt engagerade socialistiska män. Denna kvinnosyn gällde inte bara i Tyskland utan var tongivande i många andra länders socialistiska partier under uppbyggnad, inte minst i Frankrike där arvet efter Proudhons kvinnoyn hölls levande. Utan att egentligen nämna "arbetets frihet" hade kongressen i Zürich beslutat om olika villkor för lönearbetet för kvinnor och män. Marie Bonneval hade där talat för döva öron.

Arbetets frihet för kvinnor tycktes som en illusion. Allt fler kvinnor hade börjat sätta sin tro till att det politiska medborgarskapet skulle kunna göra slut på deras underordning. Förhoppningen var att rösträtt skulle vara nyckeln till jämlikhet, leda till andra rättigheter och lösa hela kvinnofrågan.

Vid kvinnokongressen i Bryssel framträdde en feminist från Holland, som ville varna för en övertro på denna nya vurm för det politiska medborgarskapet. Hon hette Wilhelmina Drucker och var socialist och journalist från Amsterdam. För henne var rätten att lönearbeta på samma villkor som män det viktigaste för kvinnoemancipationen. Drucker kopplade ihop rösträtten med rätten till arbete men betvivlade att den ena rätten skulle leda till den andra. Hon menade att det skulle vara svårare att få ekonomiskt medborgarskap för kvinnor än att få ett politiskt:

Kvinnans fullständiga emancipation beror på två saker: inom politiken på rösträtten och inom det sociala på lönearbete. Dessa två områden som är viktiga för kvinnans frihet har sina motståndare, men det första området har färre motståndare än det senare.²⁷

27. "L'affranchissement total de la femme dépend de deux choses: sur le terrain politique, du suff-

Wilhelmina Drucker hade haft en fattig uppväxt som utomäktenskapligt barn. Hon hade själv tidvis fått försörja sig som sömmerska. Genom en märklig livshistoria, i vilken bland annat en nyckelroman hon publicerade som medelålders spelar en central roll, hade hon fått del i arvet efter sin rike far och sent i livet blivit ekonomiskt oberoende. Hennes egen erfarenhet av vad armod betydde och vad pengar kunde förändra, bidrog kanske till hennes analys i kombination med hennes reformistiska socialism.²⁸

Druckers övertygelse om att rösträtt skulle vara lättare för kvinnor att få än rätten till lika arbete var en ovanlig tanke i en tid när ingen europeisk kvinna hade rösträtt. Hon underströk att kvinnors frihet att lönearbeta accepterades lika lite av "massan" som av män med makt. Drucker gjorde en radikal analys av det manliga motståndet mot kvinnors arbete, i vilken hon betonade att viss makt bestod av att kunna tillgodogöra sig andras arbete utan att ens betala för det:

Vi måste förstå, att kvinnors rösträtt inte berör mannens ekonomiska intresen. Det gör däremot lönearbetet. Den som har hand om inkomsterna, om pengarna, den har makten; mannen inser detta mer av ren instinkt än förnuftsmässigt. Han inser det tillräckligt väl för att han inte ska önska att kvinnan kommer in på det område han ser som sitt. Och för sin egen personliga del har han fullkomligt rätt. För samtidigt som han själv alltid får betalt för sitt arbete – visserligen mer eller mindre bra men ändå betalt – så kan han själv utnyttja en arbetskraft, som han inte behöver avlöna. Det ger honom dubbel förtjänst.²⁹

Wilhelmina Druckers analys leder tankarna bland annat till den moderna amerikanska ekonomen Heidi Hartmanns klassiska artikel från slutet av 1970-talet, som visade hur män i alla klasser tjänade på att kvinnors arbete förblev segregerat och uppdelat i dels lägre betalt lönearbete, dels obetalt arbete i

rage des femmes; sur le terrain social, du travail payé. Ces deux points essentiel de la liberté des femmes ont leurs adversaires, mais le premier beaucoup moins que le dernier." Bruxelles Aug 1897:70.

28. Om Druckers liv, Everard 1998; Everard & Aerts 1999.

29. "C'est à comprendre; le suffrage de la femme n'atteint pas les intérêts pécuniaires de l'homme; le travail payé, au contraire. Qui tient la bourse, est le maître; l'homme, par instinct plus que par calcul, le comprend assez bien et ne veut pas que la femme entre dans le domaine qu'il s'est réservé. A son point de vue personnel, il a tout à fait raison; parce qu'en même temps qu'il voit payer toujours son travail – plus ou moins bon, c'est vrai – il tient à sa disposition un autre travail, qu'il n'a pas besoin de récompenser. C'est un double profit." Bruxelles Aug 1897:71.

hemmet.³⁰ Vi kan läsa in en strukturell analys i Druckers förklaring när hon påstod att män inte handlade ”förnuftsmässigt” utan ”mer av ren instinkt”. Hon såg män som omedvetet styrda av de normer som omgav dem. Det vill säga: den orättvisa genusarbetsdelningen och lönediskrimineringen handlade inte om en överlagd konspiration från mäns sida, inte om personlig elakhet eller ond vilja, utan om att de var fångade i samhällets strukturer.

Gamla radikala kvinnosakskvinnor som amerikanskan Elizabeth Cady Stanton hade vid denna tid också börjat tvivla på att rösträtten skulle vara tillräcklig – hon som tidigare sett den som det centrala, mest radikala kravet. Kanske kan man se denna förändring i vissa kvinnors förståelse av verkligheten som en insikt om vad som hände på arbetsplatserna när kvinnor i ökande antal kom ut i lönearbete.

Wilhelmina Drucker hade en historisk förförståelse av kvinnoarbetet bakom sin framtidspessimism. Liksom författarna till många kvinnohistoriska verk som publicerats under 1900-talet, betonade hon att *kvinnor alltid arbetat*, inte bara i obetalt utan också i betalt arbete. Dessutom hade de tidigare utfört mer kvalificerat arbete än de tilläts göra i slutet av 1800-talet. De hindrades nu av den lagstiftning som hade införts.³¹

På de tre kongresserna 1897 blev tendenser till en konstruktion av en kvinnlighet i arbetslivet allt ivrigare, allt självklarare och allt framgångsrikare i de två mansdominerade församlingarna: olika kön skulle lyda under olika lagar. Kvinnor som var motståndare till detta lät allt mer uppgivna, några förtvivlade. Arbetets frihet gällde inte för kvinnor – varken enligt de liberala eller de socialistiska analyser, som gjordes av män. De diskuterade arbetets frihet som om den endast berörde deras eget kön. Kvinnor skulle särbehandlas och beskyddas av lagar när de gick ut på arbetsmarknaden.

Det socialistiskt feministiska kravet på ett jämlikt arbetarskydd för alla hade hörts, om än svagt, på kvinnokongressen i Bryssel, den hade inte haft en enda företrädare på manskongressen i samma stad och bara en enda avvikande

30. Hartmann (1979) 1981. Många andra forskare har i det sena 1900-talet gjort liknande analyser.

31. Bruxelles Aug 1897:70ff; DuBois 1981:182f.

röst hade höjts för den i Zürich. Både socialisterna på Zürichkongressen och företrädarna för borgerliga ideologier på manskongressen i Bryssel ville skydda kvinnor i arbetet men utan att förbjuda dem att lönearbeta. En genusarbetsdelning blev härmed konstruerad.